

Firbas, Jan

Úvaha o Ertlově pojetí českého slovního pořádku

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1979, vol. 28, iss. A27, pp. [185]-196

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100290>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAN FIRBAS

ÚVAHA O ERTLŮVĚ POJETÍ ČESKÉHO SLOVNÍHO POŘÁDKU

Už po řadu let čerpá československá anglistika podněty z práce československých bohemistů a slavistů a sama na tyto podněty reaguje tím, že se snaží řešit anglistické problémy v širších souvislostech jednak v konfrontaci s češtinou, jednak na pozadí obecně lingvistickém. Snad proto nebude nevhodné, když k uctění životního jubilea vedoucího brněnské katedry českého jazyka, slovanské, obecné a srovnávací ide. jazykovědy univ. prof. dr. Arnošta Lamprechta, DrSc., přispěje anglista úvahou¹ o pojetí českého slovního pořádku u bohemisty Václava Ertla. Půjde přitom i o problematiku slovních výrazů ve větněčlenské funkci, problematiku ne zcela vzdálenou zájmům jubilentovým (srov. Grepl—Lamprecht 1959).

Chceme se zamyslet nad kritikou Ertlova² pojetí českého slovního pořádku, jak ji vyslovil V. Mathesius v r. 1929 v přednášce proslovené na sjezdu československých středoškolských profesorů v Praze (Mathesius 1929, 1972)³ a k níž se vrátil a již nezmínil a v podstatě beze změny opakoval v r. 1941 v článku „Základní funkce českého pořádku slov“ (Mathesius 1941, 1947). Snad se nám podaří ukázat, že Ertlovy i Mathesiovy myšlenky jsou stále živé a hodny nového promyšlení.

Své pojetí českého slovního pořádku shrnuje Mathesius takto: „Plastičnost českého pořádku slov vyplývá z toho, že konkrétní slovosledné formace nejsou v češtině výsledkem naprosté mechanické převahy jednoho faktoru, nýbrž prolínání faktorů několika a z těch nejvlastnějších faktorem slovosledným je moment aktuálního členění větného“ (1941. 169; 1947. 328; srov. 1929. 121; 1972. 30).

Mathesius se obrací proti Ertlovu výkladu českého slovního pořádku, jak byl podán

¹ Úvaha rozvádí některé myšlenky proslovené už v únoru 1972 v panelové diskusi o aktuálním členění v Jazykovědném sdružení v Praze a v přednášce „K Ertlovu pojetí českého slovního pořádku“, proslovené v Kruhu moderních filologů v Olomouci v únoru 1973.

² Dne 12. února 1979 uplynulo 50 let od smrti tohoto českého jazykovědce.

³ Citujeme z článku Mathesius 1947. Rozdíly mezi zněním z r. 1947 a 1941 jsou pranepatrné. V pozdějším znění jde o ojedinělé drobné úpravy interpunkční, popř. stylistické.

v Ertlově zpracování *Gebauerovy Mluvnice české pro školy střední a ústavy učitelské, II. Skladba*, vyd. V. z 1914 (Ertl 1914. §§ 551—558). Ertlovo pojetí Mathesius resumuje takto: „Slovosled obyčejný je podle Ertla takový, jaký bývá obyčejně ve větě jednoduché, stojící o sobě a pronesené klidně; řídí se stoupavou linií přízvuku v české větě a silou přízvuku, který přísluší jednotlivým slovům ve větě podle jejich platnosti členské a který tvoří jakousi stálou vlastnost jednotlivých kategorií výrazů větných. Od tohoto slovosledu obyčejného je velmi mnoho odchylek projevujících se slovosledem zvláštním. Příčiny vedoucí k takovému slovosledu zvláštnímu jsou novost nebo nenovost představ vyjadřovaných tím kterým členem větným, důraz a pohnutí citové, obsažnost a složitost výrazu.“⁴ (Mathesius 1941. 169—170; 1947. 328—329; srov. 1929. 121; 1972. 29—30.)

Své pojetí českého slovního pořádku Mathesius charakterizuje jako výklad, který se v své základní myšlence shoduje s pojetím J. Zubatého z r. 1901. Zubatý (1901) tehdy v recenzi knihy E. Bernekera *Die Wortfolge in den slavischen Sprachen* (Berneker 1900) nově ukázal „na význam, který má pro pořádek slov v češtině tak zvaný psychologický subjekt, to jest základ výpovědi“ (Mathesius 1941. 169; 1947. 327). Zubatý — jak Mathesius poznamenává — nepřihlíží k psychologickému predikátu, ale je „zřejmé, že v českém pořádku slov přisuzuje významný úkol aktuálnímu členění věty v základ výpovědi a její jádro“ (ib.). Mathesius dodává, že když v r. 1929 kritizoval Ertla a vyslovil své pojetí, nevěděl o Zubatého recenzi Bernekerovy knihy. Nevěda o ní, formuloval ve skutečnosti plně a jasně mínění naznačené už Zubatým a založené jím na pojmech, s kterými pracovala kdysi skupina Steinthalova a Lazarusova (ib.).

Hlavní body Mathesiovy kritiky Ertlova pojetí (Mathesius 1929. 120—122; 1972. 29—31; 1941. 169—170, 172, 175—176, 179; 1947. 328—329, 334, 340—342, 349) jsou tyto. Ertl přeceňuje v českém slovosledu faktor gramatický, který podle něho způsobuje obyčejný slovní pořádek. Gramatický faktor se projevuje tím, že se vyvíjí zvyk klást stejné členy věty na stejné místo ve větě. V tomto světle se český slovosled jeví něčím ustáleným a mechanickým a jeho pestrost vzniká teprve přechetnými odchylkami od základního (tj. obyčejného) slovosledného typu. Ertl přistupuje k českému slovnímu pořádku nikoli z hlediska funkčního, ale formálního a řadí slovosledné činitele vedle sebe s nesprávnou hierarchizací. Tak faktor, který Ertl uvádí jako jednu z příčin českého slovosledu zvláštního (novost nebo nenovost představ) je vpravdě hlavním faktorem českého slovního pořádku vůbec. V podrobnostech považuje Mathesius Ertlův obraz českého slovního pořádku za celkem

⁴ Pro srovnání uvedme, že Mathesius (1941, 1947) počítá především s těmito slovoslednými činiteli: momentem aktuálního členění větného; důrazu; rytmu přízvukového a rytmu rozměrového; gramatickým; členské sounáležitosti. Ertlovi slovoslední činitelé (Ertl 1914) jsou především tyto: moment větněčlenské platnosti, novosti nebo nenovosti představ, důrazu a pohnutí citového, obsažnosti a složitosti výrazu, členské sounáležitosti.

jasný a skoro úplný, avšak v základních liniích jej pokládá za pochybený a nesprávný (srov. i Mathesius 1961. 180; 1975. 154).

Zamysleme se nad jednotlivými body Mathesiovy kritiky. Zastavme se nejdřív u otázky týkající se hlavního činitele v českém slovním pořádku. V této souvislosti je vysoce relevantní Ertlův článek „O postavení podmětu po členech úvodních“ v Naší řeči I, 1917,⁵ o kterém se Mathesius v své kritice nezmiňuje. Přitom jde o článek, který je pro zhodnocení Ertlova přístupu k otázkám českého slovního pořádku nadmíru důležitý. Svědčí o tom např. dvě pasáže, které pro jejich závažnost uvedeme v doslovném znění.

Pasáž uváděná jako druhá tvoří začátek Ertlova shrnutí jeho zkoumání slovosledu u Palackého, problematiky, jíž se článek týká. Dodejme, že Ertl na jiném místě výslovně připomíná, že zásady vyplývající z tohoto zkoumání jsou zároveň příspěvkem „k poznání českého slovosledu vůbec“ (1917. 77).

„Je to především význačně se projevující snaha o pořádek psychologicky přirozený, tj. o pořádek shodný s pořádkem představ nebo představových skupin v myšlenku se pojících. Pořádek ten záleží především v tom, že se k představě (nebo skupině představ) v mysl mluvícího již trvající, a tedy dříve osvojené, která jest východištěm myšlenky neboli jejím podmětem, druží další, nová představa (nebo skupina představ), která jest jádrem myšlenky, neboli jejím přísudkem. Psychologický přísudek, jsa závažnějším členem myšlenky, vyslovuje se také ve větě přízvukem silnějším, kdežto psychologický podmět, jsa členem méně závažným a zpravidla už známým, pronáší se s přízvukem slabším. Vyjadřující tedy myšlenky své pořádkem psychologicky přirozeným, klademe ve větě nejprve onen člen větný (nebo ony členy větné), který jest výrazem psychologického podmětu, naň pak navazujeme ten člen (nebo ty členy), jímž výrazu dochází psychologický přísudek; tím zároveň nabývá věta co do síly hlasu rytmu stoupavého. Avšak psychologický podmět a psychologický přísudek se neshodují po každé s podmětem a přísudkem gramatickým; odpovídáme-li např. na otázku „co dělá váš bratr?“ větou „bratr spí“, jest výrazem představy nově v mysl vstupující a tedy psychologickým přísudkem slovo „spí“, které je zároveň přísudkem gramatickým; odpovídáme-li však na otázku „kdo tam spí?“ větou „tam spí bratr“, je psychologickým přísudkem slovo „bratr“, které jest gramatickým podmětem. Pořádkem psychologicky přirozeným může býti tedy nejen pořádek přímý (logický), nýbrž i pořádek přesmyklý (inverze) podle toho, je-li jádrem myšlenky neboli psychologickým přísudkem gramatický přísudek, nebo gramatický podmět.“ (Ertl 1917. 78—79; Ertlem také proloženo.)

„Pořádek slov v jazyce Palackého se jeví volným, nikoli však libovolným; neřídí se sice žádným ustáleným a schematickým pravidlem, má však přece zákony své, vnitřní: podřizuje se totiž hlavně a především měnivému obsahu větnému

⁵ Upozorňuje na něj F. Daneš (1957. 55—56).

(jejímu psychologickému rozčlenění), nevzpíraje se při tom také důvodům stilistickým, rytmickým, někdy i jiným. Z této jeho základní vlastnosti plynou i jeho význačné známky další.“ (Ertl 1917. 208; Ertlem také proloženo.)

Všimněme si další závažné okolnosti. Ertl zdůrazňuje, že se český pořádek slov neřídí ustáleným a schematickým pravidlem. Podobně jako Mathesius nechápe Ertl v svém článku z r. 1917 slovní pořádek mechanicky. Za hlavního slovosledného činitele pak zcela nepochybně považuje psychologické rozčlenění, tedy aktuální členění. Vždyť výslovně uvádí, že pořádek slov se „hlavně a především“ podřizuje psychologickému vyčlenění, tedy aktuálnímu členění větnému! (Viz uvedenou pasáž 1917. 208.) Tuto vlastnost slovního pořádku pak považuje za základní (ib.).

Zanedbatelné není ani pozorování Ertlovo, že pro zdůraznění se může větný člen objevit v popředí věty. „V tomto případě nastává ... jakási inverze pořádku psychologicky přirozeného ...“ (Ertl 1917. 138). Je tu jistě naznačen vztah mezi dvěma činiteli — momentem aktuálního členění a momentem důrazného vytčení —, který tvoří páteř českého slovního pořádku. Mathesius později pregnantně tuto situaci vystihl, když napsal: „Naše formulace ovšem shrnuje tyto dva činitele ve větu, že pořádek slov v české větě určuje v jádře její aktuální členění, a to podle jedněch principů ve vyjadřování klidném a podle druhých principů ve vyjadřování důrazném.“ (Mathesius 1941. 175; 1947. 342).

Z citovaných slov vyplývá, že Ertl přistupuje k českému slovnímu pořádku jako Zubatý. Navíc přihlíží k psychologickému přísudku. Odhlédneme-li od psychologizující terminologie, můžeme jistě tvrdit, že Ertl hovoří o východiaku/základu a jádru výpovědi. Ostatně když vysvětluje pojem „psychologický podmět“, mluví o „východišti“, a když vykládá pojem „psychologický přísudek“, hovoří o „jádro“. Na jiném místě (112) uvádí, že psychologický přísudek je výraz, který vyjadřuje „vlastní jádro (novum) věty“.

Ertlův článek z r. 1917 zůstal zřejmě Mathesiovi neznám. Kdyby jej byl Mathesius znal, jistě by nebyl upřel Ertlovi zásluhu o to, že v uvažování o českém slovním pořádku dospěl dále než Zubatý a že jasně rozpoznal hlavního činitele v českém slovním pořádku. Přihlédneme-li tedy k Ertlově článku z r. 1917, pak to, co Mathesius řekl o Zubatého přístupu k problematice českého slovního pořádku, platí v daleko větší míře o koncepci Ertlově.

Ertlův článek v Naší řeči (Ertl 1917) je mladšího data než Ertlovo zpracování Gebauerovy Mluvnice (Ertl 1914). Obráží tedy vývoj Ertlova pojetí českého slovního pořádku. Je s podivem, že Ertl v souhlase s tím, k čemu dospěl v r. 1917, nedoplnil, popř. nepozměnil svůj výklad o slovním pořádku v pozdějších vydáních Mluvnice.⁶ Obrátme však nyní svou pozornost na Ertlův výklad podaný v Mluvnici. Soustředíme se především na to, co Ertl nazývá v Mluvnici obyčejným pořádkem.

⁶ Deváté vydání Mluvnice (Ertl 1926) ve slovosledných výkladech jen rozšiřuje pasáž o nepřizvučných slovech v § 556 a podává přepracované znění § 561 o členské souměřitelnosti.

Zachováme-li Ertlovu terminologii, můžeme podle Mluvnice uvést tyto podstatné rysy obyčejného pořádku: podmět stává před přísudkem (slovesem určitým); sloveso stává před svými výrazy rozvíjejícími, při čemž výrazy určující stojí před doplňovacími; výrazy smyslem méně potřebné před potřebnějšími, např. předmět dativní před akusativním, předmět před doplňkem doplňovacím atd. (§ 556). Dojde, že jak vyplývá nejnoveji ze statistických výzkumů L. Uhlířové (1969, 1972) a ze slovosledných studií E. Benešové (1968, 1971), je Ertlův obyčejný pořádek skutečně nejběžnějším pořádkem v češtině. Ertl spojuje obyčejný slovní pořádek s postupným zesilováním větného přízvuku (§ 556). Postupné zesilování přízvuku je pak dáno postupným růstem závažnosti a důležitosti obsahu (§ 552). Tento postupný růst jistě odpovídá tendenci k základnímu rozložení výpovědní dynamičnosti (srov. Firbas, v tisku) a je ovšem v souladu s Mathesiovým objektivním pořádkem, stavícím větné složky do sledu základ—jádro. Potud tedy Ertl vykládá nejběžnější český slovní pořádek stejně jako Mathesius a ti, kteří na něj navazují.⁷

Potíž je však opravdu v tom, že Ertl ve svém výkladu v Mluvnici nakonec váže důležitost slovního výrazu na jeho větněčlenskou platnost. „Důležitost výrazu slovního řídí se zpravidla jeho členskou platností ve větě“ (§ 552; proloženo Ertlem). „Slovosled obyčejný se řídí silou větného přízvuku, který přísluší jednotlivým slovům (výrazům jednoduchým) ve větě podle jejich platnosti členské (viz § 552.1).“ (§ 556; podtrženo Ertlem). Toto řešení nepřihlíží k tomu, že vposledu jde o fungování sémantických obsahů v aktu sdělení: toto fungování, nikoli gramatické ztvárnění rozhoduje o závažnosti výrazu. (Gramatické ztvárnění je ve službách této funkce a podřizuje se jí.) Mathesiova námitka vytykající formální, nefunkční přístup je v tomto bodě plně oprávněná.

Hledisko gramatického ztvárnění, které Ertl v Mluvnici zvolil za kritérium pro výklad obyčejného českého slovního pořádku, pak zastínilo společného jmenovatele, na který lze v češtině uvést věty *I udělali Jiříka králem a Zlatovlásku královnou, Nouze naučila Dalibora housti, Paleček běžel rovnou do zámku na straně jedné a věty Žil kdysi v Čechách smavý rek, V jedné zemi bydlel rybář* na straně druhé.

Věci se mají takto. Ve větách druhého typu přechází V před S. Jde v nich proto podle Ertla o odchylku od sledu S—V — o slovosled zvláštní. Odchylku vyvolává novost představ, v daném případě novost obsahů vyjadřovaných podměty. Podměty jsou ve větách druhého typu obsahově nejdůležitější, nejzávažnější, a proto stojí na konci. Co to znamená? Že i věty druhého typu — podobně jako věty typu prvního — jeví postupné zvyšování závažnosti a důležitosti obsahu!

Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že je možno oba typy převést na společného jmenovatele a považovat je za realizaci jedné slovosledné tendence, totiž realizace tendence řadit větné složky podle — v Ertlově terminologii — jejich rostoucí obsahové závažnosti, důležitosti. Jak přesvědčivě ukázal Mathesius — a přece také

⁷ Přehled o československých pracích v oblasti aktuálního členění podává anotovaná bibliografie J. Firbase a E. Golkové (Firbas—Golková 1975).

už Ertl v článku z r. 1917 — jde tu o faktor, který se v češtině uplatňuje v klidně pronesených, neemotivních větách jako hlavní slovosledný činitel. Jde o faktor — jak se dnes obecně uznává —, který v češtině vytváří bezpříznakový slovní pořádek.

Dostali jsme se v Ertlově výkladu k bodu, který vyvolal Mathesiovu oprávněnou kritiku. Ale snad je zároveň i zřejmé, že v novějším Ertlově pojetí se zcela jasně rýsuje, že nutné korekce jeho výkladu v Mluvnici mohly být provedeny z jeho „vlastních zdrojů“. Je škoda, jak už zdůraznil F. Daneš, že Ertl myšlenky, které vyslovil v článku z r. 1917, dále nerozvíjel (Daneš 1957. 56).

Pro úplnost uvedme, že v článku z r. 1917 vykládá Ertl druhý typ (1917. 110—113) zcela v duchu koncepce, kterou v tomto článku předložil, a podle níž „pořádek psychologicky přirozený“ (1917. 78) je základním českým pořádkem. Připomeňme, že říká doslova: „Pořádkem psychologicky přirozeným může být tedy nejen pořádek přímý (logický), nýbrž i pořádek přesmyklý (inverse) podle toho, je-li jádrem myšlenky neboli psychologickým přísudkem gramatický přísudek, nebo gramatický podmět.“ (1917. 79; srovn. zde str. 187.)

Považujeme za nutné zdůraznit, že podáváný komentář naprosto nechce popřít existenci vztahu mezi charakterem větněčlenské platnosti a funkcí sémantického obsahu v aktu sdělení, tj. na rovině aktuálního členění větného. Zastavme se proto u tohoto problému. Pro účely našeho dalšího výkladu postačí, soustředíme-li se na jeden z možných sledů realizujících Ertlův obyčejný pořádek, a to na sled S—V—O. Zůstaneme přitom v oblasti kontextově nezapojené.⁸ To je ve shodě s postupem Ertlovým, který o obyčejném pořádku říká, že „bývá obyčejně ve větě jednoduché, stojící o sobě a pronesené klidně“ (§ 555. 1a).

Lze ještě říci, že pořádek S—V—O nejčastěji ztvárňuje (dává formální výraz) sled (sledu) sémantických obsahů činitel — činnost — cíl činnosti. Jak ukázaly L. Uhlířová (1972) a E. Benešová (1971), funguje v tomto pořádku S nejčastěji jako téma, O jako réma a V jako tranzit. Pořádek S—V—O tedy nejčastěji jeví stoupající výpovědní dynamičnost. Zdůrazněme znovu, že stoupání výpovědní dynamičnosti není dáno gramatickou formou, ale charakterem ztvářňovaných sémantických obsahů a sémantických vztahů mezi nimi a kontextovými podmínkami, za nichž sémantické obsahy v aktu sdělení fungují.

Připomeňme si, že sémantické obsahy, pokud jsou kontextově zapojeny, jeví nejnížší stupeň výpovědní dynamičnosti (jsou oddynamičtěny), a to bez ohledu na to, jak jsou formálně vyjádřeny a na kterém místě ve větě stojí. Jsou-li kontextově nezapojeny, sémantické obsahy signalizují stupně výpovědní dynamičnosti v soulase se svým charakterem buď zcela nezávisle na svém větném postavení (na lineárním uspořádání) nebo v úplné, popř. jen částečné závislosti na něm.

Připomeňme si dále, že se jeví užitečné rozlišovat mezi sémantickou stavbou chá-

⁸ A tedy na tzv. základní instanční rovině v oblasti první instance (srov. Firbas 1959. 51—53, 63; 1979. 45—46).

panou staticky, tj. bez přihlédnutí ke kontextu, a tudíž k funkci, kterou sémantická stavba plní v aktu sdělení, a mezi sémantickou stavbou (výstavbou) chápanou dynamicky, tj. vzhledem k funkci, kterou sémantická stavba plní při rozvíjení sdělení (srov. Dokulil—Daneš 1958. 238). Z hlediska toho, jak se rozvíjí sdělení, lze funkce kontextově nezapojených sémantických obsahů seřadit podle jejich výpovědní dynamičnosti vzestupně takto: SCÉNA (kulisy časové, místní, příčinné aj.) — EXISTENCE/OBJEVENÍ na scéně — JEV existující, objevující se na scéně — NOSITEL vlastnosti — VLASTNOST — SPECIFIKACE — DALŠÍ SPECIFIKACE (Firbas 1975). Uvedme ještě, že sémantický obsah kontextově nezapojeného slovesa převyší sémantický obsah kontextově nezapojeného substantiva co do výpovědní dynamičnosti jen, když substantivum vyjadřuje scénu (kulisu) nebo nositele vlastnosti. Zdůrazněme, že — zatím zkusmo stanovená — stupnice výpovědní dynamičnosti, jak ji jeví funkce kontextově nezapojených sémantických obsahů v aktu sdělení, kterou můžeme nazvat základní dynamickou sémantickou stupnicí, není jev slovosledný. Do jaké míry se sled, který stupnice jeví, skutečně realizuje, je záležitostí různých typů slovosledných formací, vytvářených v souhlase se slovosledným systémem toho kterého jazyka.

V duchu toho, co zde bylo řečeno, lze interpretovat tyto kontextově nezapojené větné útvary: 1. *(Nějaký) lovec zabil (nějakého) lva*, 2. *(Nějaký) lovec (nějakého) lva zabil*, 3. *(Nějakého) lva zabil (nějaký) lovec*, 4. *(Nějaký) lev byl zabit nějakým lovcem*. Jde o útvary kontextově nezapojené.

	1. (Nějaký) lovec	zabil	(nějakého) lva
Sémantická stavba (pojatá staticky)	<i>činitel</i>	<i>činnost</i>	<i>cíl</i>
Gramatické ztvárnění	S	V	O
Rozložení výpovědní dynamičnosti			
Funkce sémantické stavby v aktu sdělení	NOSITEL	VLASTNOST	SPECIFIKACE
	2. (Nějaký) lovec	(nějakého) lva	zabil
	<i>činitel</i>	<i>cíl</i>	<i>činnost</i>
	S	O	V
	NOSITEL	SPECIFIKACE	VLASTNOST
	3. (Nějakého) lva	zabil	(nějaký) lovec
	<i>cíl</i>	<i>činnost</i>	<i>činitel</i>
	SPECIFIKACE	VLASTNOST	NOSITEL

(Nějakého) lva <i>cll</i>	zabil <i>činnost</i>	(nějaký) lovec <i>činitel</i>
NOSITEL	VLASTNOST	SPECIFIKACE
4. (Nějaký) lev <i>cll</i>	byl zabit <i>činnost</i>	nějakým lovcem <i>činitel</i>
NOSITEL	VLASTNOST	SPECIFIKACE

V útvaru 1 a 2 bude *nějakého lva* výpovědně nejdynamičtější bez ohledu na větné postavení. Slovní pořádek útvaru č. 2, jevíci naznačené rozložení výpovědní dynamičnosti, nebyl tak neobvyklý v starších vývojových stadiích češtiny. Podanou interpretaci nevyvrací skutečnost, že mluvčí současně češtiny by s největší pravděpodobností považoval za výpovědně nejdynamičtější sloveso *zabil*. V tom případě by však předcházející část věty byla chápána jako kontextově zapojená. Nám však jde o větné útvary, které jsou zcela kontextově nezapojené.

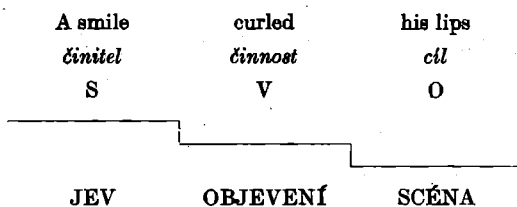
Mám za to, že v dokl. č. 3 není souhra prostředků tak jednoznačná jako v dokl. č. 1 a 2. Snad by se v daném seskupení mohl větný začátek prosadit — především jako důsledek toho, že se v češtině uplatňuje jako hlavní slovosledný činitel tendence k základnímu rozložení výpovědní dynamičnosti — jako místo s nejnižší výpovědní dynamičností. V takovém případě by souhra prostředků bylo třeba vyložit tak, že kontextově nezapojený předmět vyjadřující cíl činnosti je bez ohledu na větné místo výpovědně dynamičtější než sloveso, pokud nestojí ve větě před kontextově nezapojeným podmětem. Stojí-li před ním, pak se naskýtá v psaném jazyce možnost dvojí interpretace. Není bez zajímavosti, že adekvátní anglický překlad při druhé interpretaci by zněl — stejně jako v dokl. č. 4 — *A lion was killed by a hunter*.

V dokl. č. 4 je souhra prostředků zcela jednoznačná. Pasivní konstrukce tu funguje jako zvláštní prostředek k signalizaci stupňů výpovědní dynamičnosti.

Pro pochopení toho, jak větný člen funguje na rovině aktuálního členění, je tedy třeba vycházet z obsahu jím ztvárněvaného, a přihlížet přitom k souhře kontextu s větnou linearitou a sémantickou stavbou. Zamysleme se ještě nad vztahem mezi slovesem a předmětem.

Srovnání angličtiny, němčiny a češtiny ukázalo, že kontextově nezapojený předmět převyší co do výpovědní dynamičnosti sloveso, a to bez ohledu na větné postavení (Firbas 1959). Ukázalo to i studium prozodických rysů slovesa a předmětu v anglické větě (Firbas 1969). Na periférii jazykového systému jsou však případy, na nichž nelze aplikovat podané pravidlo. Nicméně jsou vysvětlitelné z hlediska souhry prostředků. Připomeňme zde komentář k dokl. č. 3, podaný výše, a zastavme se ještě u dalšího typu.

Ve větách typu *A smile curled his lips* / *Ein Lächeln kräuselte seine Lippen* se intonační centrum s největší pravděpodobností objeví na podmětě *A smile* / *Ein Lächeln* jako na výpovědně nejdynamičtější složce. Považujeme-li předmět za kontextově zapojený, pak nedochází k rozporu s uvedeným pravidlem. Avšak i případ, ve kterém je předmět kontextově nezapojený, je možno dobře vysvětlit. Dané spojení slovesa a předmětu v aktu sdělení metaforicky vyjadřuje objevení na scéně a scénu. Celé spojení proto ztrácí na výpovědní dynamičnosti a uvádí do sdělení jev vyjádřený podmětem. Z hlediska fungování sémantických obsahů na rovině aktuálního členění plní tedy uvedené útvary touž funkci jako např. útvary *A smile played on his lips* / *Ein Lächeln spielte um seinen Mund*.

Co vyplývá z uvedených úvah? Lze mít za to, že za jistých podmínek, částečně už dobře známých, částečně ještě vyžadujících zpřesnění, částečně snad ještě neznámých, lze větné členy spojit ve větší nebo menší míře s jistou funkcí v aktuálním členění. Jde tu o otázku kongruence funkcí (srov. např. Firbas 1979. 53) na rovině sémantické, gramatické a aktuálního členění. (F. Daneš užívá termínu „afinita“. — Srov. 1977.288.) Sám Mathesius se touto otázkou zabýval. Vzpomeňme např. jeho studie o funkci podmětu v současné angličtině (Mathesius 1924). Z tohoto hlediska je možno říci, že Ertl neměl tak zcela nepravdu, přisuzoval-li obsahům větných členů různou závažnost a důležitost. Pamatoval přitom na to, že závažnost a důležitost se neprosazuje za všech okolností. Věděl o působení kontextu, který nedovoluje, aby se pokaždé uplatňovala (§ 552.2). Ve výkladu o obyčejném pořádku zdůrazňuje, že výklad platí pro věty stojící o sobě, tedy pro věty kontextově nezapojené. Přihlížíme-li k těmto skutečnostem, nelze dobře říci, že by jistá síla větného přízvuku (a tím i závažnost a důležitost obsahová) byla „jakousi stálou vlastností jednotlivých kategorií výrazů větných“ (Mathesius 1929. 121; 1972. 29—30; 1941. 169—170; 1977.329).

Ertl správně postřehl, že gramatický podmět nebývá tematický, ale rematický při slovesech *být, panovat, jevit se* ap. (1917. 111), „jakož i všude tam, kde přísudek gramatický nemá jiného účelu než uváděti za jistých okolností na jeviště osoby nebo věci (při slovesech *objeviti se, přijíti, státi se* a jiných slovesech podmětných)“ (1917.112). Ertl si tu všiml důležité úlohy, kterou slovesa existence a objevení na scéně mají v aktuálním členění. Ukázaly to — nezávisle na něm — i výzkumy týkající se slovosledu a aktuálního členění v jiných jazycích (Hatcherová 1956, Firbas 1957). Ertl

má ovšem pravdu i v tom, že podmět je rematický tam, „kde se obsah gramatického přísudku jeví z předchozí souvislosti věcí známou“ (ib.).

Uvedme ještě Ertlův názor, že sloveso určité „má ve větách hlavních úlohu celkem podřízenou“, protože je „z větších částí pouhým pojítkem (málo přízvucným) mezi oběma hlavními součástmi psychologicky rozčleněné věty“ (1917.208); „jest pouze pojítkem, sponou, zprostředkující spojení mezi psychologickým podmětem a psychologickým přísudkem“ (1917.113). Ertlůvo stanovisko je tu v podstatě shodné s názorem a s výsledky výzkumů těch československých lingvistů, kteří za nejčastější funkci slovesa v aktuálním členění považují funkci přechodovou (tranzitní). Za „pouhé pojítko“ bychom ovšem považovali jenom temporální a modální exponenty slovesa, a to tehdy, když mimo tzv. druhou instanci fungují jako vlastní tranzit mezi tematickou a netematickou částí věty. Pro zpřesnění je nutno dodat, že Ertlůvo hodnocení funkce slovesa se týká jen vět hlavních. Podle Ertla nemá ve vedlejší větě sloveso takovou podřízenou úlohu — rozumějme: z hlediska aktuálního členění — jako ve větě hlavní. Ve větě vedlejší tvoří podle něho „patrně plnoprávnou součást složeného přísudku psychologického“ (1917.137). Mám za to, že tento názor není dostatečně u Ertla zdůvodněn. V podstatě přece není rozdíl mezi tranzitní funkcí slovesa ve větě hlavní a tranzitní funkcí slovesa ve větě vedlejší.

Ertlův zřetel k významu, sémantickému obsahu slova zasluhuje, abychom jej zvláště vyzvedli. Ertl výslovně připomíná (1917.172), že je nutno při studiu slovního pořádku přihlížet k významu. Význam patří k jevům působícím na slovní pořádek, „dílem podporující pořádek psychologický přirozený, dílem se s ním křížice“ (ib.). Ertl tu anticipuje silný zřetel k sémantické stavbě jako k jednomu ze základních prostředků aktuálního členění, zřetel, který přispívá k rozvíjení Mathesiovy koncepce aktuálního členění. Dá se říci, že Mathesius nedoceníl tento aspekt Ertlůva přínosu k studiu českého slovního pořádku a aktuálního členění.

Ertl se dotýká i jiných problémů živých v současném bádání o aktuálním členění. Ertlůvu závažnost a důležitost větných složek je jistě třeba chápat vzhledem k splnění komunikativního cíle, komunikativního záměru mluvčího, a tedy vzhledem k rozvíjení daného sdělení. Různou míru důležitosti, závažnosti lze proto interpretovat jako různé stupně výpovědní dynamičnosti. Jak vyplývá z Ertlůvých slov zde citovaných na str. 187, psychologický přísudek je „závažnějším členem myšlenky“ než psychologický podmět. Ertl nevylučuje možnost, že psychologický podmět je vyjádřen složkami vyjadřujícími představy neznámé, tedy nové. (Není tomu tak podle něho často: jen v případě vět osamocených. — 1917.19) Stálým rysem psychologického podmětu však je to, že vyjadřuje představy méně závažné (1917.79, 100).

Můžeme se snad už pokusit o shrnutí podané úvahy. Ukazuje se, že V. Ertl přispěl k zkoumání českého slovního pořádku a aktuálního členění daleko více a podstatněji, než vyplývá z poněkud příkrého odsudku V. Mathesia. Ten lze vysvětlit především tím, že Mathesiovi zůstal neznám důležitý článek Ertlův, nesporně představující pozoruhodný krok vpřed v československém slovosledném bádání. Připomeňme však,

že už sám Mathesius—s rytířakostí sobě vlastní—se s velmi uznalými slovy vyslovil o Ertlově celkovém přínosu k bohemistickým studiím a vyslovil názor o potřebnosti analýzy Ertlova díla (Mathesius 1929.121; 1972.30; 141.170; 1942.329). Náš příspěvek chtěl alespoň krátkou úvahou vyhovět této výzvě.

BIBLIOGRAFIE

- E. Benešová (1968). „O sémantickém charakteru českého slovosledu“, *Slovo a slovesnost* 29. 34—41 (Praha).
 (1971). „Některé otázky aktuálního členění v češtině“, *Slavica Pragensia* 13. 179—198 (Praha).
- E. Berneker (1900). *Die Wortfolge in den slavischen Sprachen* (Berlin). (Cit. podle Zubatý 1901. 129.)
- F. Daneš (1957). *Intonace a věta ve spisovné češtině* (Praha).
 (1977). „K otázce větných členů“, *Slovo a slovesnost* 38. 281—288 (Praha).
- M. Dokulil—F. Daneš (1958). „K tzv. významové a mluvnické stavbě věty“, *O vědeckém rozboru současných jazyků*, str. 231—246 (Praha).
- V. Ertl (1914, 1926). Viz J. Gebauer—V. Ertl.
 (1917). „O postavení podmětu po členech úvodních“, *Naše řeč* 1. 33—38, 75—79, 109—114, 136—141, 172—177, 200—210 (Praha).
- J. Firbas (1957). „K otázce nezákladových podmětů v současné angličtině“, *Časopis pro moderní filologii* 39. 22—42, 165—73 (Praha).
 (1959). „Thoughts on the communicative function of the verb in English, German and Czech“, *Brno Studies in English* 1. 39—68 (Praha).
 (1969). „On the prosodic features of the Modern English finite verb-object combination as means of functional sentence perspective“, *Brno Studies in English* 8. 49—59 (Brno).
 (1975). „On 'existence/appearance on the scene' in functional sentence perspective“, *Prague Studies in English* 16.47—70 (Praha).
 (1979). „A functional view of 'ordo naturalis'“, *Brno Studies in English* 13. 29—59 (Brno).
 (v tisku) „K pojmu základního rozložení výpovědní dynamičnosti“, *Otázky slovanské syntaxe*. IV (Brno).
- J. Firbas—E. Golková (1975). *An analytical bibliography of Czechoslovak studies in functional sentence perspective* (Brno).
- J. Gebauer—V. Ertl (1914^a, 1926^b). *Gebauerova/Gebauerova^a Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské*, II. Skladba, nově zpracoval V. Ertl (Praha).
- M. Grepl—A. Lamprecht (1959). „K otázce syntaktické klasifikace slovních druhů“, *SPFFBU* A 7. 31—36 (Brno).
- A. Hatcherová (1956). *Theme and Underlying Question. Two Studies in Spanish Word Order*, Supplement to *Word* 12 (Baltimore).
- V. Mathesius (1924). „O funkci podmětu v současné angličtině“, *Časopis pro moderní filologii* 10. 244—248 (Praha). Přetištěno: V. Mathesius, *Čeština a obecný jazykozpyt*, str. 277—285 (Praha 1947).
 (1929). „Funkční lingvistika“, *Sborník přednášek proslavených na Prvním sjezdu čs. profesorů filologie, filologie a historie v Praze 3.—7. dubna 1929*, str. 118—130. Přetištěno: Mathesius 1972.
 (1941). „Základní funkce pořádku slov v češtině“, *Slovo a slovesnost* 7. 169—180 (Praha). Přetištěno: Mathesius 1947; přeloženo do ruštiny: Mathesius 1967.
 (1947). „Základní funkce českého pořádku slov“, in: V. Mathesius, *Čeština a obecný jazykozpyt*, str. 327—352 (Praha). (Srov. Mathesius 1941, 1967).

- (1961). *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistického* (vyd. J. Vachek) (Praha).
- (1967) „Osnovnaja funkcija porjadka slov v češskom jazyke“, *Pražskij lingvističeskij kružok* (vyd. N. A. Kondrašov), str. 246–265 (Moskva). (Srov. Mathesius 1941, 1947.)
- (1972) „Funkční lingvistika“, *Z klasického období pražské školy* (k vydání s komentářem připravil J. Vachek), str. 27–39 (Praha). (Srov. Mathesius 1929.)
- (1975) *A functional analysis of Present-Day English on a general linguistic basis* (přel. L. Dušková, vyd. J. Vachek) (Praha).
- L. Uhlířová (1969). „Vztah syntaktické funkce větného členu a jeho místa ve větě“, *Slovo a slovesnost* 30. 358–70 (Praha).
- (1972) „On the quantitative analysis of clause and utterance in Czech“, *Prague Studies in Mathematical Linguistics* 4. 107–128 (Praha).
- J. Zubatý (1901). [Recenze knihy.] E. Berneker, *Die Wortfolge in den slavischen Sprachen*, *Listy filologické* 28. 129–134 (Praha).

ON VÁCLAV ERTL'S ANALYSIS OF CZECH WORD ORDER

In 1929 and 1941, Vilém Mathesius criticized the analysis of Czech word order presented 1914 by Václav Ertl in his revised edition of Gebauerova mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské. In Mathesius' view — which has proved to be correct — the leading word order principle in Czech is the one arranging the words in a theme-rheme sequence. Czech word order is not primarily determined by the syntactic functions of sentence elements as was assumed by Ertl in his analysis of 1914.

Mathesius' appraisal of Ertl's approach to word order problems would have been different had he known of a later article by Ertl published in *Naše řeč* in 1917. In this important article Ertl comes to the conclusion that the basic word order principle in Czech is the one placing the psychological subject before the psychological predicate. Deviations from this order occur on account of emphasis. In this way Ertl anticipates Mathesius' solution. By emphasizing the important part played by semantic contents in determining the order of words, Ertl even anticipates the post-Mathesian development of word order studies.

But even in his analysis of 1914, Ertl takes account of the role played by semantic content. By holding that various types of sentence element differ in communicative importance provided they do not convey notions known from context, he anticipates the interpretation in terms of degrees in CD (communicative dynamism). Only it is not the syntactic role of the sentence element (as was maintained by Ertl), but the function its semantic content is induced to perform in the act of communication that ultimately determines the degree of communicative importance.

Mathesius takes credit for offering a discerning appreciation of the hierarchy of Czech word order principles. But Ertl's contribution to Czech word order studies and to the development of the theory of functional sentence perspective is far more significant than it is usually assumed.